

М. Дорошко

ОСВІТНЬО-ФАХОВА ПІДГОТОВКА ТА ВИХОВАННЯ ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УСРР В 1920-ті - НА ПОЧАТКУ 1930-х років

Жовтневий переворот 1917 р. в Росії, що припинив кадрову спадкоємність і привів до вершин влади вихідців з раніше безвладних соціальних верств ініціював, таким чином, заміну старої управлінської бюрократії на нову – “робітничо-селянську” компартійно-радянську номенклатуру. Виходячи з того, що навіть більшовики з дореволюційним стажем – переважно так звані “професійні революціонери” – не мали спеціальної підготовки для фахового виконання керівних функцій в державному апараті, а переважна більшість нових управлінців – “люди з народу” – були і зовсім непридатними для керівної роботи, перед більшовицькою партією постала проблема підготовки та виховання кадрів керівників для всіх галузей управління.

Про те, як вирішувалась кадрова проблема правлячою партією, радянські дослідники в 30-80-ті рр. ХХ ст. створили значний масив літератури¹. Вона, щоправда, сучасного читача задовольнити не може, передовсім, своєю ідеологічною зашореністю. Одним із загальних недоліків таких праць став підхід до висвітлення діяльності керівництва партії і держави в кадровій галузі як абсолютно безпомилкової, що виходила з наукового пізнання законів суспільного розвитку. Ігнорувалася навіть та обставина, що ця діяльність нерідко не відповідала навіть самим теоретичним положенням марксизму.

Власне науковий аналіз кадрової політики більшовицької партії та її наслідків розпочався на рубежі 1980-1990-х рр. і триває донині. Вийшла друком низка праць, як українських², так і російських³ істориків, автори яких, залучивши до наукового обігу недоступні радянським дослідникам архівні джерела досліджують процеси зародження, становлення та функціонування більшовицького тоталітарного режиму, становим хребтом якого була партійно-радянська номенклатура.

Попри окремі здобутки, проблема підготовки та виховання керівних кадрів УСРР, залишається й донині в числі малодосліджених. Пропонована нами стаття є спробою частково заповнити цю прогалину в наукових знаннях. В ній також ставиться мета охарактеризувати систему підготовки та “марксистського” виховання кадрів керівників в УСРР у 20-30-ті рр. ХХ ст., з тим, щоб відповісти на питання настільки освітній, фаховий та культурний рівень компартійно-радянської номенклатури сприяв утвердженню в республіці тоталітарного режиму.

Досліджуючи дану проблему, слід звернути увагу на те, що до висновку про необхідність підготовки власних керівних кадрів для всіх сфер управління більшовицькі вожді прийшли лише тоді, коли втратили надію “роздмухати пожежу світової революції” і збагнули просту істину, що не кожна кухарка може опанувати справу державного управління. Крім того, певний відтинок часу пріоритетною вважалася справа підготовки кадрів агітаторів та пропагандистів, оскільки саме вони, на думку більшовицьких керманічів, мали донести до населення “правду” про незаперечні переваги майбутнього суспільного ладу.

Про вагомість для більшовиків ідеологічної роботи серед населення зайвий раз свідчить та обставина, що у складі Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР 1919 р. працював відділ радянської пропаганди, а протягом лютого - березня 1919 р. функціонував народний комісаріат пропаганди, перетворений згодом на відділ агітації і пропаганди у структурі ВУЦВК. В кінці грудня 1920 р. у складі ЦК КП(б)У було створено агітаційно-пропагандистський відділ (агітпропвідділ), тоді ж було сформовано аналогічні відділи в губкомах і повіткомах партії.

Кадри працівників агітпропвідділів для усієї РКП(б) від червня 1918 р. готувалися в Москві, у щойно відкритій там школі агітаторів та інструкторів при ВЦВК РСФРР, згодом реорганізованій в Центральну школу радянської та партійної роботи, що в липні 1919 р. була перейменована на Комуністичний університет ім. Я.Свердлова. В УСРР кадри для агітаційно-пропагандистської роботи (агітпропроботи) готувала вища партійна школа при ЦК КП(б)У, створена влітку 1919 р. у Харкові. Вже 1920 р. вона підготувала 285 партійних працівників. Загалом же, на початку 1920-х рр. в УСРР було створено струнку систему марксистської підготовки та виховання кадрів партійно-державного апарату, структура якої складалася з шкіл політграмоти, марксистських гуртків, радянсько-партійних шкіл I та II ступенів, губернських партійних шкіл.

Компартійно-радянське керівництво УСРР марксистську підготовку проходило на Вищих повторних курсах з перепідготовки відповідальних працівників (згодом – Вищих марксистських курсах), що функціонували з 1921 р. при Центральній (згодом – вищій) партійній школі. Термін навчання на курсах у відповідності з листопадним (1922 р.) рішенням оргбюро ЦК КП(б)У становив шість місяців. Слухачі, кількість яких спочатку не перевищувала 25 осіб, ставилися на усі види державного утримання із збереженням їм зарплати за основним місцем роботи⁴. Випускники курсів отримували призначення на керівну роботу до вищих партійно-державних структур.

27 липня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення “приймати на курси виключно працівників, яких після закінчення курсів передбача-

лося висунути на більш відповідальну роботу або тих, хто має великий практичний стаж роботи, але яким в роботі заважає слабка грамотність і відсутність теоретичної підготовки”⁵. “Повторникам” (а це були номенклатурники, які мали нижчу освіту) надавали стипендію у розмірі 150 карбованців на місяць і квартиру на час навчання.

14 серпня 1923 р. оргбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про збільшення набору на курси до 40 – 45 осіб, а також збільшило термін навчання до дев’яти місяців⁶. Цією постановою також вводився віковий ценз для слухачів курсів (він складав 40 років) і збільшувався перелік учбових дисциплін, обов’язкових для вивчення. Так, наприклад, в учбових програмах курсів 1923 р. з’явилися історія та географія України, українська мова.

Про те, що слухачами курсів були представники вищого номенклатурного ешелону свідчить і та обставина, що курсанти мали ті ж самі пільги, що й члени ВУЦВК. Зрештою і самі повторні курси у серпні 1923 р. були підпорядковані ВУЦВК⁷.

Вища партійна школа (ВПШ), створена 1920 р. як центральна партійна школа, готувала керівні кадри для губкомів партії, вищих органів господарського управління (УРНГ, губернських раднаргоспів), транспорту, правоохоронних органів, армії тощо. У зв’язку з цією багатопрофільністю ВПШ була поділена на сім секцій: партійну, педагогічну, політосвіти, промислову, земельну, адміністративно-правову та секцію КСМ (комсомолу). У ВПШ, зокрема, 1922 р. навчалось 235 слухачів⁸. В лютому 1922 р. ВПШ була реорганізована на комуністичний університет імені Артема, в якому упродовж трьох років марксистську підготовку здобували комуністи з партійним стажем від трьох років і комсомольці, які не менше двох років перебували в складі молодіжної філії КП(б)У та мали, принаймні, річний партійний стаж⁹.

Закінчення громадянської війни поставило на порядок денний питання підготовки кадрів фахівців у спеціалізованих навчальних закладах, адже мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя. Про усвідомлення більшовиками цієї надважливої проблеми, свідчить, зокрема досить жорстка характеристика наявних кадрів керівних працівників, що містилася у звіті ЦК КП(б)У VII Всеукраїнській партконференції у 1923 р. В ньому, зокрема, зазначалося: “Ще одне зло є у наявному складі партії; його можна охарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які... при робітничому або селянському походженні виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основна вимога, що

висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання”¹⁰.

Попри такий стан справ, в реальному житті підготовці власних керівних господарських кадрів упродовж першої половини 1920-х років належної уваги більшовики не приділяли. Як і в попередній період переважно більшістю підприємств керували так звані “буржуазні фахівці”, які перейшли на службу до нового режиму, а кожне третє промислове підприємство в радянській Росії на початку 1920-х рр. очолювалось робітниками¹¹. Підготовка керівних кадрів для потреб народного господарства того періоду велася переважно на різноманітних курсах. Зазначимо, що перші в радянській Україні курси підготовки керівників трестів і підприємств були організовані у 1922 р. при ВРНГ УСРР. У 1922 – 1928 рр. їх закінчили 133 господарники¹².

Лише після проголошення більшовицькою партією на своєму ХІУ з’їзді у грудні 1925 р. курсу на індустріалізацію, проблема підготовки кадрів кваліфікованих управлінців перетворилася на одну з чільних в діяльності ВКП(б). В документах партійного форуму, зокрема, зазначалося, що найважливішим завданням партії у сфері управління народним господарством є справа добору керівних господарських кадрів, підвищення їх професійно-технічного рівня і правильної розстановки.

Розробка шляхів вирішення кадрової проблеми зайняла провідне місце і в роботі ІХ з’їзду КП(б)У (грудень 1925 р.). В документах з’їзду, зокрема, йшлося про те, що партійні організації республіки повинні систематично висувати здібних робітників “на відповідальну і керівну роботу”¹³. Це означало, що з часом висуванство мало перетворитися на основне джерело формування керівного складу промисловості. Особливого поширення воно набуло у другій половині 20-х років ХХ століття.

Саме тоді для перекваліфікації керівних промислових кадрів УСРР при філії Центрального інституту підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників було відкрито два різновиди курсів червоних директорів: загальні вечірні на 190 осіб (в Києві і Харкові) з трирічним терміном навчання і спеціальні тримісячні гірничі курси у Харкові на 50 осіб¹⁴. У 1930-1931 рр. курси червоних директорів були організовані в Одесі, Сталіно, Луганську, Дніпропетровську, Полтаві і Горлівці. Набір на ці курси, що передбачали дворічний термін навчання, становив 540 осіб¹⁵. Головним завданням курсів червоних директорів стало підвищення загального рівня спеціальних знань членів правлінь трестів і керівників підприємств у фінансовій, правовій і техніко-економічній сферах і, звідси річ, поліпшення теоретичної, тобто марксистсько-ленінської підготовки.

Проблему дефіциту в освічених промислових кадрах покликані були також вирішити промислові академії (промакадемії). Вже в першій промакадемії – Всесоюзній, що була відкрита 1927 р. в Москві, в березні 1928 р. від України навчалось 10 осіб, а в листопаді 1929 р. в затвердженому оргбюро ЦК ВКП(б) списку слухачів Україну представляли 50 осіб. Серед них – заступник директора заводу ім. Леніна Укрсилікаттресту Г.Бурлакін, завідувач Петровським рудоуправлінням тресту “Донвугілля” П.Зімін та інші¹⁶.

У зв'язку з тим, що на початок 1930 р. лише 32,8 % директорів з середовища висуванців закінчили технічні курси¹⁷, а решта їх колег не мали навіть початкової фахової підготовки, 14 лютого 1930 р. в Харкові на базі курсів червоних директорів було відкрито Українську філію Всесоюзної промакадемії, першими слухачами якої стали 130 робітників, які навчались на машинобудівному, металургійному, гірничому, хімічному та будівельному факультетах. До кінця 1930 р. у філії навчалось близько 250 відповідальних працівників, 45 % яких представляли вище господарське керівництво, 24 % – середню ланку, ще 31 % слухачів займали відповідальні посади в партійному і профспілковому апаратах¹⁸.

Підготовка кадрів вищої кваліфікації у вищих та вищих технічних закладах освіти вийшла на перший план після проголошення більшовицькою партією курсу на проведення технічної реконструкції народного господарства. Статистика свідчить, що на рубежі 20-30-х рр. ХХ ст. переважну більшість поповнення кадрів вищої і середньої кваліфікації в промисловості республіки складала випускники вищих закладів освіти. Зокрема, в 1931 р. на керівну роботу було направлено 945 випускників вищих закладів освіти, тоді як висуванців – лише 101 осіб¹⁹.

В 1931 р. в СРСР було створено 13 самостійних промакадемії, в тому числі українська з вечірніми відділеннями у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Сталіно й Одесі. За даними на 1 серпня 1931 р. в українській промакадемії навчалось 117 осіб: робітників – 106, селян – дев'ятеро, службовців – двоє, членів ВКП(б) – 112 осіб, безпартійних – п'ятеро, вищої освіти не мав жоден, середню – дві особи, нижчу – 115. Контингент слухачів складався з керівників підприємств (45 осіб), відповідальних працівників підприємств (28 осіб), керівників міських установ та працівників партійних, радянських і профспілкових організацій (36 осіб). Вони навчались на шести факультетах під керівництвом 80 викладачів²⁰. На початку 1931-1932 навчального року на всі вечірні філії української промакадемії, де термін навчання складав три з половиною роки, було зараховано 368 осіб²¹. Крім того, в 1931 р. п'ятеро українських номенклатурників навчались у всесоюзній пром-

академії, троє – у Другій московській, а ще шестеро – в ленінградській. Перші випуски філіалів української промакадемії відбулися у 1934 р., проте незначна кількість випускників промакадемії звичайно ж не могла задовольнити потреби промисловості в керівних кадрах.

Як і раніше багато господарських керівників проходили підготовку на курсах “червоних директорів”, мережа яких помітно зросла в роки першої п’ятирічки. Навчання на курсах продовжувалось два-три роки. Основним їх завданням було підвищення кваліфікації членів правлень трестів і керівників підприємств у фінансовій, правовій і техніко-економічній областях. Але надто низький освітній рівень слухачів – майже 90 % з них мали нижчу освіту – створював додаткові труднощі у їх підготовці.

Обмеженість висуванства як засобу вирішення кадрової проблеми була очевидною, адже для того, щоб управляти, зізнавався більшовицький вождь В.Ленін, “треба бути компетентним, треба повністю і досконало знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту”²². Забезпечити такими керівниками висуванство не могло. Водночас діюча система підготовки керівних кадрів була малоефективною. Прискорені темпи підготовки не гарантували якості знань, створювали в кінцевому підсумку тип керівника, який найбільше задовольняв командно-адміністративну систему.

Наслідком діючої системи підготовки керівних кадрів була значна плінність управлінських кадрів взагалі й промислових зокрема. Наприклад, за період з 1 січня 1925 р. до 1 січня 1926 р. з 706 керівників підприємств України та їх помічників залишились на своїх посадах лише 54,48 %, майже третина – 32,33 % керівників було змінено один раз, а 12,28 % – двічі²³. Ці факти свідчать про нестабільність керівного складу, що пояснювалось як низьким рівнем кваліфікації і компетентності значної їх частини, так і курсом на “пролетаризацію” апарату.

В кадровій роботі партійних та господарських органів ігнорувалися навіть ленінські застереження щодо необхідності бережливого ставлення до справжніх фахівців²⁴. Керівників оцінювали переважно на основі анкетних даних, вивчення їх ділових та моральних якостей було на другому плані. Плінність кадрів вела до поширення в їх середовищі безвідповідальності. Про це, зокрема, писав у 1928 р. керуючий трестом “Донвугілля” Г.Ломов, який зазначав, що “внаслідок частого переміщення керівних працівників ми фактично знімаємо з них відповідальність за доручену їм справу”²⁵.

Ще активніше зміна керівного складу промислових кадрів розгорнулася в період “великого перелому”, тобто в той час коли у зв’язку з прискореною індустріалізацією і згортанням непу, розпочалася реалізація сталінської теорії “загострення класової боротьби”, яка мала за мету також заміну керівних промислових кадрів. Так звана “шахтинська справа” (1928 р.) прискорила цей процес і продемонструвала рішучість сталінського керівництва відмовитись від послуг “буржуазних спеціалістів”.

Керівні промислові кадри, технічний персонал були піддані серйозній перевірці. З цією метою в кожному окрузі УСРР були створені комісії, які займалися чисткою апарату. На зміну “вичищеним” приходили, як правило, висуванці, які брали безпосередню участь у самій чистці.

Таким чином, ігнорування демократичних принципів у справі розстановки керівних промислових кадрів, підміна партійними органами господарських, прискорили прихід на зміну старим спеціалістам кадрів “сталінського типу”,

що орієнтувалися тільки на вказівки “зверху”. Поступово в практиці розстановки кадрів утвердилася практика зміщення будь-кого без пояснення причин. Така “розстановка” стала обов’язковою умовою функціонування адміністративно-командної системи.

Аналізуючи форми і методи виховної роботи, яку вела державна партія у середовищі кадрів керівників, необхідно враховувати конкретно-історичні умови, в яких відбувалося становлення цих кадрів. Особливо “цінні” кадри прийшли до управління республікою та її народним господарством у другій половині 20-х – 30-х роках ХХ століття, в період, коли завершився процес усунення Сталінін опонентів у керівництві партією і радянською державою і була ліквідована будь-яка можливість співставлення думок. Створена в результаті суспільна атмосфера і формувала світогляд нових керівників.

Основною формою ідейно-виховної роботи в номенклатурному середовищі, чільними напрямками якої були марксистсько-ленінське виховання, підвищення культурно-технічного рівня і покращення побуту керівників, стало навчання в системі політосвіти, університетах культури, будинках інженерно-технічних працівників, університетах вихідного дня. Масову ідейну підготовку забезпечувала також система рампартшкіл I та II ступенів і комуністичні університети. Так, наприклад, комуністичний університет ім. Артема в період 1922 - 1928 рр. підготував 486 “політично освічених” керівних працівників²⁶.

Про те, що марксистській підготовці “нової еліти” приділялася надзвичайна увага, свідчать чисельні “керівництва” до характеристики працівників, анкети з обліку політичної грамотності комуністів тощо.

Кандидат на номенклатурну посаду повинен бути обізнаний, зокрема, з “Маніфестом Комуністичної партії” та “Ерфуртською програмою” К.Маркса і Ф.Енгельса, “Програмою комуністів” та “Абеткою комуністів” М.Бухаріна, теорією історичного матеріалізму, міжнародною ситуацією, зовнішньою та внутрішньою політикою Радянської держави²⁷. Інформацію про останні події в країні і світі керівні працівники мали можливість отримувати не лише зі шпальт радянської, але й емігрантської періодичної преси. Так, наприклад, ЦК КП(б)У, ГПУ УСРР та апарат уповноваженого наркомату закордонних справ РСФРР в УСРР підписували для своїх бібліотек в обов’язковому порядку 27 емігрантських видань, в тому числі “Діло”, “Новая Украина”, “Социалистический вестник”, “Дни”, “Руль”, “Архив русской революции” тощо. Навіть губкоми партії мали право на підписку окремих закордонних видань²⁸.

Великий вплив на формування світогляду керівних кадрів трестів, промислових підприємств справляли також виступи їх колег – лідерів партійних, радянських, профспілкових та господарських органів на партійних конференціях, засіданнях партійно-господарських активів, пленумах окружних і районних комітетів партії, куди вони дуже часто запрошувались.

Так формувалася психологія керівників, які стали заручниками системи, основою функціонування якої стали наказ, розпорядження, директива. Ініціатива, компетентність, самостійність кадрів керівників були в ціні лише тоді, коли не суперечили директиві. Трагічна участь, що спіткала не одного високого посадовця є свідченням того, що система воліла спиратися не на самостійно мислячих керівників, а принаймні на тих, хто отримав бодай мінімальну партійно-фахову підготовку в навчальних закладах для номенклатурних працівників. Саме вони стали надійною опорою сталінського тоталітарного режиму.

¹ Див. наприклад, Бейлин А. Подготовка кадров в СССР за 15 лет. – М. – Л., 1932. – 55 с.; Красницький І. Боротьба за кадри. – Харків, 1930. – 76 с.; Дробижев В.З. Роль рабочего класса СССР в формировании командных кадров социалистической промышленности (1917-1936 гг.) // История СССР. – 1961. - № 4. – С.55-75; Астахова В.И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. – Харьков, 1976. – 155 с.; Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – 191 с. та ін.

² Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 - 30-ті роки. - К., 1991; Дорошко М.С., Колесник В.Ф. Формування в Україні більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Український історичний журнал. - 1993. - № 9. - С. 40-51; Кульчицький С.В. Партійно-

- державний апарат у системі влади // Український історичний журнал. - 1994. - № 6. - С.3-15; Його ж. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). - К., 1999. - 335 с.; Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. - К., 2004. - 154 с. та ін.
- ³ Коржихина Т.П. Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. - 1993. - № 7. - С.25-38; Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы. - М., 1995. - 232 с.; Его же. Советские управленцы 1917-1920 гг. - М., 1998. - 259 с. та ін.
- ⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф.1. - Оп.7. - Спр.17. - Арк.150.
- ⁵ Там само. - Оп.6. - Спр.49. - Арк.17 зв.
- ⁶ Там само. - Оп.7. - Спр.28. - Арк.109.
- ⁷ Там само. - Арк.118 зв.-119.
- ⁸ Підраховано автором за даними архівних фондів: ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1425. - Арк.8-11.
- ⁹ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.7. - Спр.35. - Арк.20.
- ¹⁰ Отчет ЦК КП(б)У за период с декабря 1921 г. по март 1923 г. XVII Всеукраинской конференции. - Харьков, 1923. - С.47.
- ¹¹ Астахова В.И. Советская интеллигенция и ее роль в общественном прогрессе. - Харьков, 1976. - С.36.
- ¹² Там само. - Оп.20. - Спр.2717. - Арк.72.
- ¹³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. - К., 1976. - Т.1. - С.375.
- ¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО України). - Ф.2605. - Оп.3. - Спр.923. - Арк.68.
- ¹⁵ Там само. - Спр.866. - Арк.242-243.
- ¹⁶ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.1. - Спр.2717. - Арк.75; Спр.2922. - Арк.46.
- ¹⁷ Там само. - Оп.13. - Спр.333. - Арк.54; XI з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. - Харків, 1930. - С.298.
- ¹⁸ Бородаєв А. Підвищення технічного рівня керівників промисловості - в центр уваги // Кадри. - 1930. - № 3-4. - С.29.
- ¹⁹ ЦДАВО України. - Ф.34. - Оп.16. - Спр.985. - Арк.11.
- ²⁰ Там само. - Спр.1388. - Арк.227.
- ²¹ Там само. - Ф.806. - Оп.1. - Спр.1368. - Арк.7.
- ²² Ленін В.І. Повне збір. творів. - Т.40. - С.207.
- ²³ ЦДАВО України. - Ф.337. - Оп.1. - Т.2. - Спр.3737. - Арк.17.
- ²⁴ Ленін В.І. Повне збір. творів. - Т.54. - С.247.
- ²⁵ Ломов Г. Наші завдання на Донбасі // Більшовик України. - 1928. - №20. - С.41.
- ²⁶ Комуніст.-1928.- 8 червня.
- ²⁷ ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.20. - Спр.1373. - Арк.24 зв., 26.
- ²⁸ Там само. - Оп.7. - Спр.40. - Арк.224-224 зв.